

**ФРОНТИРНИЙ ВИМІР МЕЖИРІЧЧЯ ДОНУ Й КУБАНІ
У ВІЗІЇ ДМИТРА СЕНЯ**

[Рецензія на монографію: *Сень Д. В. Казачество Дона и Северо-Западного Кавказа в отношениях с мусульманскими государствами Причерноморья (вторая половина XVII – начало XVIII в.). – Ростов-на-Дону: Изд.-во Южного федерального университета, 2009. – 280 с.*]

Майже два десятиліття минуло відтоді, як Я.Р.Дашкевич виступив зі статтею, що стала програмною для вітчизняних дослідників степового порубіжжя. В ній ішлося про методологію вивчення Великого Кордону як зони етнічного контакту: “Теоретично все має дуже простий вигляд... Немає нічого легшого, ніж скласти анкету для обох сторін кордону, вивчити, що там питомо своє, власне, а що прийшло з іншого боку кордону, спроектувати всі відомості на історико-етнічний фон, підбити підсумки і зробити висновки” [4, с. 32]. За цей час з’явилося чимало наукових праць, в яких дослідження порубіжжя виведено на рівень застосування більш складних методів та напрацювання теоретичних узагальнень [5; 6; 12; 13 та ін.], ніж проста каталогізація “свого” і “чужого” в контексті українського чи іншого націоналізму.

В українському історіописанні поняття “фронтір” вже встигло перерости з модної декорації в дослідницький інструмент, що довів свою ефективність, зокрема, у працях В.А.Брехуненка [1], С.А.Леп’явка [7], В.І.Мільчева [11] та ін. Виріс інтерес і західних авторів до проблематики східноєвропейського степового порубіжжя, книги яких, перефразуючи Я.Р.Дашкевича, вже “можна читати ... без почуття незручності”, що раніше викликали тексти з незадовільним викладом “фактографії історико-культурного минулого східноєвропейського ареалу” [4, с. 29]. Дослідження Т.Баррета про терських козаків [20], Б.Боука стосовно козацьких спільнот в часи Петра I [21], М.Ходарковського щодо ролі фронтіру в формуванні колоніальної імперії та її відносин з фронтірними спільнотами [22] істотно вдосконалили техніку використання цього дослідницького інструменту. Сьогодні зрозумілі контексти, паралелі й аналогії козацтва, що створюють ґрунт для порівняльного аналізу й фіксації однотипових явищ, котрі виникали у прикордонних зонах, де існував “неповний [державний] контроль” і які “«освоювалися» державною владою при широкому залученні нерегулярних і часто непідконтрольних або не цілком підконтрольних збройних формувань – козаків, рейнджерів й т.ін.” [10, с.88]. Проте не всі ділянки

східноєвропейського прикордоння вивченні рівномірно, особливо слабо розроблений аспект відносин козацьких спільнот з мусульманським світом.

Монографія російського історика Дмитра Володимировича Сеня “Козацтво Дону і Північно-Західного Кавказу у відносинах з мусульманськими державами Причорномор’я (друга половина XVII – початок XVIII ст.)” [15] орієнтована на докладну прорисовку цієї “білої плями”. Основу для її підготовки склала докторська дисертація, успішно захищена наприкінці 2009 року в Південному федеральному університеті, що в Ростові-на-Дону. Окремі фрагменти дисертації друкувалися в якості статей в Україні, зокрема в наукових виданнях Києва, Дніпропетровська, Одеси [14; 16; 17; 19]. Втім не увесь матеріал дисертації представлений у книзі. Хронологічні рамки монографії вужчі за часовий проміжок, що розглядається в дисертаційному дослідженні – друга половина XVII – початок XIX ст. Проте автор упевнено зауважив, що до наступного видання монографії будуть включені ще два розділи з розглядом воєнної історії та релігійного життя кубанського козацтва, що перебувало на службі Кримського ханства й Османської імперії впродовж XVIII ст. [15, с. 19].

Джерельною базою монографії став представницький комплекс документів, що зберігаються в центральних (РДАДА, РДВІА, РДА ВМФ, РДІА, ВР РНБ, Архів Санкт-Петербурзького Інституту історії РАН, Санкт-Петербурзька філія архіву РАН) і регіональних (Держархів Ростовської області та ін.) архівах. Аналізуючи актуалізований комплекс джерел, автор зазначив: “Навряд чи помилимося, якщо скажемо, що не варто очікувати на великі нові знахідки в архівах РФ документальних комплексів з історії донського козацтва XVI–XVII ст.” [15, с. 13], тим самим, вказуючи на фрагментарний характер висвітлення у документах центральних та регіональних відомств колишньої Російської імперії ситуації, що існувала на порубіжжі. Особливі сподівання дослідник адресує архівосховищам Туреччини. Це не є мрійною декларацією, що вже має тривалу традицію простого декларування як російських, так і українських істориків. У 2007 р. Д.Сень самотужки здійснював евристичну роботу в *Başbakanlık Osmanlı Arşivi* и *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi*, розташованих у Стамбулі, результатом чого стало не лише виявлення нових джерел з історії козацтва, але й нова постановка питань та неординарні спрямування історичної ретроспективи [18].

Засадничою ідеєю для Д.В.Сеня є концепція фронтиру як вільного від прямого державного контролю територіального простору, в якому відбувається складна взаємодія між розташованими по обидва боки кордону спільнотами. Причому дослідник наголошує на тому, що внутрішня мотивація й інтереси мешканців порубіжжя не завжди співпадали з мотивацією та інтересами центральної влади. “Козаки, – пише він, – будучи прикордонною спільнотою, вбачали у Крими й турках-османах не онтологічних і абстрактних «ворогів християнства», а різних людей і співтовариства людей цих держав, сусідів по кордону та її порушенню з обох

боків, сусідів небезпечних і налаштованих дружньо, підступних і таких, що пропонують їм довготривалі неконфронтаційні відношення” [15, с. 13].

Д.Сень рішуче відкидає поширені в російській історіографії холістські й редукаціоністські погляди, що *a priori* наділяють козацькі спільноти державними функціями та ідеологічним значенням, як от захист степового порубіжжя від агресії степовиків, оборона християнства від войовничого ісламізму, вірне служіння освяченій Православною Церквою особі царя, що, на загал, подається як повне співпадіння інтересів фронтиру і гінтерланду. Автор, мало переймаючись можливими закидами у відсутності патріотизму, що можуть пролунати з боку тих істориків, котрі досі ставляться до свого ремесла згідно з “принципом партійності”, стверджує: “неможна говорити про існування загальної негативної позиції козаків (осібно взятих і разом – за географічними назвами спільнот) відносно Кримського ханства й Османської імперії. Такої єдиної позиції ніколи не існувало” [15, с. 13]. Більше того, він говорить про “необхідність позбавлятися «москвоцентричного» погляду на історію розвитку ... козацтва” [15, с. 21] і про те, що “козаки трималися власних інтересів, форми виразу яких лише зовні відповідали інтересам Російської держави” [15, с. 60].

Холізму й редукаціонізму Д.Сень протиставляє емпіризм і конкретику ситуативного підходу, солідаризуючись із російським істориком Олексієм Міллером, котрий окреслив його специфіку і застосування [9, с.45]. Разом з тим, під вістря критики Д.Сеня потрапляє “регіональний підхід”, який автор розглядає як ремінісценцію примордіалізму [15, с.16]. Звернімося до тексту О.Міллера: “ставлення історика до регіоналізму має вибудовуватися так само, як і з націоналізмом, тобто з крайньою настороженістю, аби не зірватися в есенціалізм, аби черга денна ідеологічних течій, що вивчаються, не перетворилася на власну чергу денну дослідника” [9, с.26]. Думка зрозуміла: націоналістично налаштовані інтелектуали вважають націю і національну територію як речі давні й незмінні, з’єднані містичною спорідненістю крові (звідси – примордіалізм); така візія створює основу для легітимації щойно здобутих суверенітетів та культурницького самоствердження. Відтак здійснюється підміна феноменальної реальності власним уявленням, а ідеологічні пристрасті в антиісторичній проекції спрямовуються в минуле і прилаштовують його для власної зручності. Регіоналізм, поданий як “містечковий націоналізм”, буцім створює подібні методологічно хибні ретроспекції, забруднюючи візію минулого егоїзмом чергового сьогодення. От чому і О.Міллер, а слідом за ним і Д.Сень протиставляють інструментарій уявної географії примордіалістському баченню “рідної землі” (як на рівні нації, так і регіону). За О.Міллером, уявна географія (*mental mapping*) є суб’єктивним внутрішнім уявленням людини про частину оточуючого простору. Її предмет становлять дискурсивні практики щодо формування різноманітних схем географічного простору і надання його частинам певних характеристик [9, с.16-17]. Отже, регіони, країни уявляються; дослідники не

мають точних “оптичних” пристроїв, що можуть вловити їх як сталу реальність.

Звісно, як завважила Я.Верменич, “кордони соціально-просторових одиниць найчастіше вимальовуються невиразно. Тому в історичних працях регіон – це здебільшого територіальний спосіб виокремлення і узагальнення, а не чітко окреслений об’єкт дослідження. Пошук формальних критеріїв регіоналізації як на практиці, так і у науковій рефлексії – справа непроста. Рухливість внутрішніх кордонів, взаємопереплетення горизонтальних та ієрархічних зв’язків, часті “перекроювання” територій стають на заваді створенню універсальних методів соціопросторового членування” [2, с.24]. Проте рухливість меж регіонів (так само, як і “національних територій”), постійна зміна їхнього соціо-політичного контенту ще не є підставою для того, щоб відмовити регіонові (і “національній території”) в реальності (бо, мовляв, він (вона) постійно змінюється, переходячи час від часу в щось інше) і штучно редукувати його до речей виключно уявних – існуючих в уявленні і як уявлення упродовж конкретного історичного періоду. Наша критика критики “регіонального підходу” О.Міллера і Д.Сеня відкидає нас у ті часи, коли Сократ сперечався з софістами. Останні бавилися з відкриттям Гераклітом світу як становлення, стверджуючи, що все тече, все змінюється, і в одну річку не можна ввійти не те що двічі, а й одного разу, бо зміниться не тільки вода в річці, але і той, хто в неї ввійшов [8, с.362]. Тобто існує лише суцільне становлення, а те, що перебуває в становленні, не існує, адже саме є становленням. Філософ Олексій Лосєв заперечив цьому філософському релятивізму у такий спосіб: будь-що перебуває у процесі становлення, проте становлення не існує, якщо не існує отого самого будь-що; саме воно, змінюючись, залишається самим собою до тієї межі, коли зміни перетворюють це будь-що на щось інше. Інакше: регіон, змінюючись і в просторі, і в уявленні свого та іншого соціо-культурного контенту, залишається в межах власної *індивідуальності*, якою відрізняється від інших, подібних собі за таксонімічним класом, регіонів, і перетворюється на *інше*, якщо кардинальна зміна примушує до втрати індивідуальності.

Отже, “регіональний підхід”, що пояснює відмінність одного регіону від іншого і залучає до цього пояснення наукові методи, притаманні як історії (висвітлюючи особливості заселення регіону, відстежуючи міграції, формування його етнічного складу, господарський розвиток тощо), так і філології (вивчаючи мовно-діалектні особливості), географії, економіки й т.ін., є абсолютно “нормальним” дослідницьким прийомом. Причому він абсолютно нейтральний щодо націоналізму та “містечкового патріотизму”. Наприкінці розгляду цього питання зважмо на ще один висновок Я.Верменич: “Ототожнення регіоналізму із сепаратизмом, притаманне конфронтаційному мисленню середини ХХ ст., сьогодні визнається анахронізмом” [2, с.28]. Як ми побачимо нижче, автор рецензованої книги, попри свою критику, блискуче використав саме “регіональний підхід” до розгляду матеріалу історії донського і кубанського порубіжжя. Адже він розглянув фронтір як *регіон*,

відмінний від “статусної території” – теренів, що перебувають під прямим контролем центральної влади і на яких була чинною максимально наближена до еталону (“уявленого” центральною владою) політична, соціальна, культурна, релігійна організація. У той же час, фронтір постає як маргінес і переінакшення соціо-культурно-політичних моделей “статусної території”. Крім того, Д.Сень абсолютно нейтрально оперує поняттям “Донська земля”, окресленим А.П.Пронштейном, не вбачаючи в ньому жодних “регіоналістичних” конотацій [15, с. 61]. Вдаючись до критики, причому принципової у питаннях, що на наш погляд, мають належні підстави для кардинально відмінного витлумачення, не можна не наголосити, що Дмитро Сень є нашим колегою, з яким нас поєднують не лише спільні погляди на певні речі, викладені в науковій публікації [3], але й досвід тривалого дружнього спілкування: з спільними роздумами, сумнівами та рефлексіями.

Предметом спеціального розгляду в монографії Д.Сеня є “неконфронтаційні практики” відносин козаків Дону та Кубані з мусульманськими сусідами. Завважмо, що це поняття автор використовує як технічне і послідовно проводить його через увесь текст монографії. З’ясування контексту, в якому вони визрівали, спонукало дослідника до кристалізації власного розуміння поняття “фронтір”. Солідаризуючись з висновком А.Капеллера, він розглядає “донський фронтір” як прикордонний простір, “не включений ... територіально до складу жодної держави”, і підкреслює, що “саме поняття фронтіру й відрізняється від поняття державного кордону тим, що описує перехідну зону, що, як правило, не є інтегрованою до жодного державного утворення та має перехідний характер” [15, с.61]. “Гносеологічне значення концепції фронтіру” подається за А.Рібером: як включення “неоднозначної пористості кордону в наше розуміння способів, за допомогою яких людські істоти розмежовують і відділяють соціальний простір” [15, с. 41-42].

Відправним пунктом для простеження “неконфронтаційних практик” взаємин козацтва з мусульманським світом Д.Сень визначив розгляд суспільної та релігійної ситуації у Війську Донському другої половини XVII ст., якій присвятив перший розділ монографії. В зазначений період, як зазначає дослідник, відбувається збільшення питомої ваги “неконфронтаційних практик” у взаєминах донського козацтва з Кримським ханством та Османською імперією. Поразка повстання під проводом С.Разіна, жорстоке протистояння між прибічниками никоніанства і старообрядцями, упокорення центральною владою донського фронтіру – “хрестоцілування” 1771 р., як переломний момент у відносинах Москви з донським козацтвом [15, с.21, 58-59], стали наріжними подіями, що, як вважає автор, спричинили фундаментальну зміну ставлення донців до своїх південних сусідів і призвели до чергових викидів частини розколотого козацького соціуму на інший бік кордону. Дослідник наголошує на тому, що перехід від конфронтації до “неконфронтаційних практик” відбувся не одразу, а внаслідок складної світоглядної мутації, подолання тиску “історичної традиції” сприйняття

донцями, як християнами, мусульман за своїх фундаментальних ворогів [15, с.37].

Втім, Д.Сень застеріг: “Не варто переоцінювати системну готовність ... турків і татар прийняти козаків до свого підданства; а козаків, у свою чергу, масово подолати колективне уявлення про «нечестивих агарян»” [15, с. 24]. На думку дослідника, в середині XVII ст. Військо Донське, порівняно з Військом Запорозьким, було менше готовим до політичної співпраці з кримцями та турками. Адже запорожці ще в 1620-х роках підтримали антиосманське повстання калги Шагин-Гірея, а в 1648 р. – спільно виступили проти Речі Посполитої. Автор уважно ставиться до спостереження С.Ф.Фаїзова з приводу того, що в середині XVII ст. між українськими козаками та кримськими татарами встановилися ширі дружні стосунки, скріплені ідеєю боротьби з спільним ворогом: “І навіть після Переяславської ради, що справила шокуюче враження на кримсько-татарську знать, татарські та українські війська нерідко ухилялися від зіткнення одне з одним, намагаючись атакувати основного «супротивника» – кримські війська – полки росіян, українські – корогви Речі Посполитої” [15, с. 25].

Не можна не зауважити, що запорозько-кримські взаємини середини і другої половини XVII ст. автор розглядає доволі схематично і дещо штучно прилаштовує свій розгляд до збільшення рельєфності власної тези про те, що на тлі зближення Чигирин і Бахчисараю відносини донців і кримців погіршувалися, аби згодом, під час повстання С.Разіна і подій Розколу, повільно переходити у нове русло. Залучення до розгляду подій, пов’язаних з діяльністю кошового отамана Івана Сірка, котрий з кінця 50-х – у 70-ті роки XVII ст. розгортав масштабні походи проти Криму, в яких (наприклад, у 1663 і 1675 рр.) брали участь донські козаки і калмики, продемонструвало б більшу складність ситуації. Ця участь була чимось більшим, ніж просто “набіги донських козаків на володіння хана, діючих іноді в союзі з запорожцями” [15, с. 83]. Зазначені події висвітлюються, зокрема, у добре знаному авторові Літописі Самовидця. Дивиною постає й визначення фахівського полковника Семена Палія як “активного слуги польської корони” [15, с. 85], якого більш точним було б назвати “ситуативним”. Уважніший розгляд “Паліївщини” дав би авторові більше матеріалу для спостереження з приводу того, як прикордонні спільноти поводять себе в умовах посилення контролю центральної влади над порубіжжям, а це розширило б коло аргументації для його, в ґрунті речі, переконливої і перспективної для подальшого вдосконалення концепції.

Отже, за висновком Д.Сеня, в умовах українсько-кримського зближення, конфронтація донського козацтва і Бахчисараю йшла по висхідній [15, с.26-31]. Повстання під проводом С.Разіна загальмувало цей процес; власне Разін здійснив чи не перші спроби переходу до “неконфронтаційних практик” у відносинах з Бахчисараєм, вдаючись до посередництва ногайських мурз [15, с.32-39]. Важливим внеском автора до розуміння того, як змінювалися відносини центра і степової периферії Російської держави, став розгляд

Бахчисарайського мирного договору як першої спроби стабілізації степового порубіжжя [15, с.69-70]. Дослідник окреслює негативну реакцію фронтирних еліт на Бахчисарайський договір і цілком логічно верифікує його як “один з перших «симптомів» установлення нового порядку відносин Росії з Османською імперією і Кримським ханством” [15, с.70-71]. Для донських козаків він був черговим обмеженням, що, у комплексі з іншими чинниками, спонукало до протидії центру і створило умови для усвідомлення спільності інтересів з сусідами по кордону.

Крутий поворот частини донського козацтва в бік своїх південних сусідів автор простежує у другому розділі і пов’язує з подіями “релігійної війни” на Дону, що спалахнула у другій половині 1680-х років. Власне тоді “все більш «упевненій» трансформації стали піддаватися масові уявлення донських козаків про турків і татар – на фоні наростання в козацькому ж середовищі негативних характеристик «ніконіанської» Москви” [15, с.39]. Автор докладно висвітлює як розгорнуте урядом і офіційною церквою переслідування старообрядців спричинило розкол і запеклу ворожнечу козаків-ніконіан і козаків-старообрядців [15, с.105-138]. Д.Сень наводить чимало прикладів кривавого протистояння, коли представники однієї козацької “партії” намагалися достоту викоренити інших – носіїв “нечистоти”, навіть “ссущих младенцев” [15, с.131]. На думку автора, це був передусім “культурний конфлікт”, що мав “знаковий, семіотичний характер” [15, с.110], в якому образи Росії і степу піддавалися радикальному переосмисленню. Росія була оголошена “уділом Антихриста”, “«бісівською» Москвою”. Як антитеза землі, що втратила священство, увиразнюються “риси степів Дикого Поля як простору «чистого», праведного, благодатного” [15, с.113]. Заодно змінюється і образ кримського володаря, що Д.Сень неодноразово ілюструє висловом донського старшини К.Чурносова: “Не для чого нам йти на кримського [хана], у вас де свої горше Криму. Надобно де преже тут очиститца, тогда де уж на Крым итить. И лучше де ныне крымской, нежели наши цари на Москве” [15, с.114-115]. Увага автора до символічних актів та їх герменевтичне витлумачення [15, с.129, 151, 218 та ін.] – чи не найбільш ефектний бік його праці. Він чутливо відтворює внутрішню напругу, в якій відбувалася світоглядна метаморфоза, що стала важливою передумовою для переходу частини донського козацтва у підданство кримських ханів.

Дослідник уточнив дату падіння останнього осередку старообрядництва на Дону – Заполянського городка на р. Медведиця, відносячи цю подію до 4 квітня 1689 р. [15, с.135, 140], і уважно відстежив шляхи, якими козаки-старообрядці залишали землю, що втратила благочестя. Д.Сень виокремлює “як мінімум” чотири напрямки уходу козаків з Дону, наголошуючи, що на початковому етапі “кумський” (р. Кума) і “аграханський” (р. Аграхань) були основними і залишалися чинними до кінця XVII ст., згодом головним центром спрямування переселенського потоку стає р. Кубань [15, с.138-142, 161-166 та ін.]. Наголошується, що це була усвідомлена і підготовлена

міграція, не тимчасовий вихід і очікування настання кращих часів на Донській землі. Адже козаки йшли з сім'ями, наміряючись назавжди оселитися в інших місцях [15, с.142]; до того ж, автор трактує її як символічний акт, що переживався мігрантами як біблійний “Ісход” [15, с.148, 169]. Цей “Ісход” поєднувався з “нарощуванням комунікаційних зв'язків між ханами та козаками-«зрадниками»”, а також виробленням симбіотичних форм співжиття мігрантів з тубільним населенням Північного Кавказу [15, с.155].

Переселення кумської й аграханської козацьких старообрядницьких общин на Кубань та їх входження до підданства Кримського ханства склало основний текст третього розділу аналізованої монографії. “Саме ця община перших кубанських козаків, – пише Д.Сень, – врешті й заклала такі основи відносин з Гіреями, змістом яких пізніше з успіхом скористаються некрасівські козаки” [15, с.169]. Досить докладно відстежується розвиток контактів козаків-мігрантів з ханською адміністрацією, їхня депутація з чолобитними до Бахчисараю у 1693 р., завдяки якій врешті-решт переселенці отримали певний правовий статус і державний захист. Заодно розглядається формування ханської регіональної адміністрації на Кубані, що мала б контролювати нових кримських підданців. Великого значення автор надає тій обставині, що її очолив азовський татарин Кубек-ага, котрий спеціально задля цього й прибув на Кубань “зі своїм кочів'ям” [15, с.169-171]. Цей факт Д.Сень вважає закономірним продовженням “«азовських» практик” донських козаків, адже, на його думку, відносини з азовськими турками і татарами (як побутові, так і інституційні) склали важливий чинник політичної та світоглядної переорієнтації частини донських козаків напередодні знакового “Ісходу”. З цим він пов'язує й постійне сприяння, що азовська адміністрація надавала мігрантам. Як прояв успішної адаптації козацтва, розглядається становлення церковної організації і перетворення Кубані на один із впливових центрів старообрядництва [15, с.176].

Д.Сень наголошує на тому, що соціалізація козаків-мігрантів на Кубані мала системний характер, визначений як високими адаптативними спроможностями самого козацтва (узвичаєні практики симбіозу з кочівницьким доквіллям), так і цілеспрямованою політикою турецької регіональної та ханської адміністрації (захист релігійних, особистих та майнових прав, звільнення від податків тощо) [15, с.177]. Розглядається характер його господарської діяльності, найголовнішу частку якої складала рибна ловля; у зв'язку з цим висвітлено дозвільний характер рибних промислів козаків, санкціонований турецькою та кримською адміністрацією. Акцентується увага і на торгівлі ясирями-полоняниками, здобутими під час набігів (в тому числі й козаків, що мігрували на Кубань) на російські, черкеські та інші землі; наголошено на традиційному характері цього заняття і на тому, що саме воно складало значну частину прибутку козацтва [15, с.198-199, 200]. Заодно підкреслюється складний характер взаємин прибулих козаків з “місцевим ногайським населенням”, але “без генеральної лінії ворогуючого протистояння” [15, с.199]. Мусимо зауважити, що некоректно

називати правобережжя Кубані “ногайськими володіннями Гіреїв”, як це чинить автор [15, с.205]. Етнічна ситуація в регіоні була дуже строкатою. У ньому, особливо вздовж азовського узбережжя, мешкало багато “татар”, котрих важко ідентифікувати як кримських татар і які відрізняли себе від ногайців. Крім того, широко був представлений адигський елемент. Зокрема, на Таманському півострові мешкали “народи” ада і адалі, змішаного татарсько-адигського походження (див. наш коментар 97 у книзі: *Пейссонель Ш.* Записка про Малу Татарію. – Дніпропетровськ, 2009. – С. 77. До того ж, у Пейссонеля йдеться про території Кримського ханства на Північно-Західному Кавказі як “країну Черкесів”, – С.42).

Дослідник заперечує тезу про те, що на Кубані у “донецький” період існувало цілком сформоване козацьке військо і, натомість, вдається до більш обережного висновку про початкові форми “інституалізації різних груп козаків, головним чином вихідців з Дону” [15, с.187-189]. То ж, за висновком Д.Сеня, у низинах Кубані до 1709 р. перебувало кілька розрізнених козацьких груп на чолі з особливими отаманами, підпорядкованими – кожен окремо – ханському намісникові Кубек-агі, а згодом – адміністрації фортеці Єні-Копил [15, с.189]. Тут автор вдається до помилки: мова мала б іти про Ескі-Копил, тобто “старий” Копил, розташований на правому березі р. Протока (відгалуження Кубані) і зруйнований російсько-калмицькими військами у 1711 р., а не про Єні-, тобто “новий”, побудований на лівому боці Протоки дещо згодом.

Наступний великий блок монографії присвячений розглядові повстання донських козаків під проводом К.О.Булавіна та переселенню частини донців на Кубань. Д.Сень наголошує на “стратегічному, свідомому, історично обумовленому характері наміру К.Булавіна відступити на Кубань у разі поразки; (...) план такого відходу як «Ісходу» врешті здійснив один з його найбільших соратників – Г.Некрасов” [15, с.203-204]. Ця теза супроводжується належною аргументацією, зокрема тим, що зміцнення централізації Російської держави Петром I (а відтак і контролю порубіжжя, хоча з поля зору дослідника випадає укладення Константинопольського договору 1700 р. та санкціоноване ним розмежування російсько-турецького кордону, що обмежило свободу пересування донців) викликало серйозний спротив на Дону і спричинилося до відновлення впливу старообрядництва, в контексті візії якого цар-реформатор постає в образі антихриста з коров’ячими ногами, взутий у європейські капці; також простежується вкраплення старообрядницьких елементів у тексти, санкціоновані К.Булавіним [15, с.208, 209]. Автор подає важливі уточнення біографії Гната Некрасова, ретельно відстежується його відхід на Північний Кавказ і новий сплеск міграції козацьких сімей у володіння Гіреїв [15, с.228-229, 331-337]. Цікаві співставлення Д.Сеня “зради” Г.Некрасова зі “зрадою” українського гетьмана Івана Мазепи: дослідник наголошує, що і той, і інший випадок Петро I сприйняв як особисту образу, адже й Некрасова він знав особисто під час Азовських походів. Висвітлені автором репресії царату проти донців

дозволяють простежити аналогічний набір засобів, порівняно з тим, що задіявався під час розправи із запорожцями, які підтримали І. Мазепу. Показано прикметні риси стилю репресій Петра I проти козацтва, що включали в себе символічні демонстрації як політико-ідеологічні акти: благодарственні богослужіння з приводу загибелі у сутичці К.Булавіна, символічна “страта” його тіла (порівняймо зі “стратою” опудала, що символізувало І. Мазепу), шибениці зі страченими козаками, що пливуть на плотах униз по Дону (так само як пливли вони по Дніпру) [15, с. 240].

Д.Сень підкреслює складний характер адаптації некрасівських козаків до соціально-політичних умов Північно-Західного Кавказу, їхнє об’єднання з козацькими общинами, що вже встигли обжитися на Кубані. Цілком резонно наголошується на тому, що правовий статус мігрантів як кримських підданців остаточно був визначений у Прутському (1711 р.) і Адріанопольському (1713 р.) мирних договорах [15, с.244, 257]. Переконливо аргументується теза про те, що Девлет Гірей-хан створив для некрасівців пільгові умови, і вони, будучи свідомими того, ревно служили своєму сюзеренові, не переймаючись релігійними розбіжностями: “скрізь, де було необхідним бути воїнам хана, козаки-некрасівці опинялися у перших рядах”. Наголошується, що “Правління Девлет-Гірея II привнесло «особистісний» відтінок у відносини, [що] пов’язували козаків-некрасівців з ханською династією Гіреїв” [15, с.254]. Для українського читача буде особливо цікавим розгляд зв’язків між некрасівцями і запорожцями в часи їхнього спільного перебування в одній державі, зокрема згадка про приїзд колишніх донських козаків до Олешківської Січі [15, с.250].

Монографію завершує твердження про те, що в умовах “симфонічного” співіснування козацтва з кримськими сюзеренами та їх успішної адаптації до географічного та етнічного середовища Кубані закладається “основа для сакралізації в недалекому майбутньому постаті Гната Некрасова, котрий, вірогідно, й став першим отаманом Кубанського (ханського) козацького війська” [15, с. 259]. Проте, як на наш погляд, таке завершення не створює враження закінченого тексту, яким би міг бути розгляд цього самого козацького війська хоча б на перших етапах його формування. Наявний і ефект нереалізованого очікування на інформацію турецьких джерел, особливо при висвітленні контактів козаків з кримськими та турецькими урядовцями. Втім, попри вказані недоречності, слід відзначити, що книга Дмитра Сеня є вагомим здобутком у вивченні історії російського старообрядництва і прикордонних спільнот межиріччя Дону й Кубані. Вона фактично вперше наповнила реальним змістом і джерелознавчою конкретикою розгляд проблеми трансформації кордонів фронтального типу у лінійні кордони, дозволила встановити чітку кореляцію між наростанням державного контролю над степовим порубіжжям і зближенням гетерогенних суспільств, що мешкали по різні боки кордону. Відзначимо й громадянську мужність вченого, котрий зважився на науковий розгляд аспектів, що вже встигли обрости товстою шкарлупою псевдопатріотичних інспірацій.

Бібліографічні посилання:

1. Брехуненко В.А. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст. / В. Брехуненко. – Київ–Запоріжжя: “Тандем-У”, 1998. – 336 с.
2. Верменич Я. Регіоналізація соціокультурного простору в категоріальному вимірі / Я.Верменич // Україна крізь віки. Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України, професора Валерія Смолія / Відп. ред. О. Онищенко. – К., 2010. – С. 23-41.
3. Грибовский В. В., Сень Д. В. «Кубанский вектор» во взаимоотношениях калмыков и ногайцев в первой трети XVIII в. / В. Грибовский, Д. Сень // Востокведные исследования в Калмыкии. Сборник научных трудов. – Элиста, 2008. – Вып. 4. – С. 82-111.
4. Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV-XVIII ст.) / Я. Дашкевич // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Т. ССXXII. Праці історико-філософської секції. – Львів, 1991. – С. 28-44.
5. Замятин Д. Н. Русские в Центральной Азии во второй половине XIX века: стратегии репрезентации и интерпретации историко-географических образов границ / Д. Замятин // Восток. Афро-азиатские общества: история и современность. – М., 2002. – №1. – С. 43-64.
6. Замятин Д. Н. Стратегии интерпретации историко-географических образов России / Д. Замятин // Мир России. – 2002. – № 2. – С. 105-139.
7. Леп’явко С. Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва / С. Леп’явко. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2001. – 64 с.
8. Лосев А. Ф. История античной эстетики. Ранняя классика / А. Ф. Лосев. – Москва: “Ладомир”, 1994. – 539 с.
9. Миллер А. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования / А. Миллер. – М.: Новое литературное обозрение, 2008. – 248 с.
10. Михайлов В. О необходимости пирата: краткое введение в пиратологию / В. Михайлов // Новое литературное обозрение. – М., 2008. – № 94. – С. 85-94.
11. Мільчев В. Запорожці на Військовому Кордоні Австрійської імперії 1785 – 1790 рр. / В. Мільчев (дослідження та матеріали). – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2007. – 172 с.
12. Олейников Д. И. Теория контактных зон и диалога культур применительно к продвижению России на Северный Кавказ в 1810-1860-е гг. / Д. Олейников // Actio nova. – М.: Глобус, 2000. – С. 315-337.
13. Рибер А. Меняющиеся концепции и конструкции фронта: сравнительно-исторический подход / А. Рибер // Новая имперская история постсоветского пространства: Сб. ст. (Б-ка ж-ла “Ab imperio”). – Казань, 2004. – С. 199-222.
14. Сень Д. В. Воображаемая география в дискурсе империй: из истории “русификации” Причерноморья в конце XVIII века / Д. В. Сень // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.7. – К., 2007. – С. 345–362
15. Сень Д. В. Казачество Дона и Северо-Западного Кавказа в отношениях с мусульманскими государствами Причерноморья (вторая половина XVII – начало XVIII в.) / Д.В.Сень. – Ростов-на-Дону: Изд.-во Южного федерального университета, 2009. – 280 с.
16. Сень Д. В. Козацтво Дону і Північно-Західного Кавказу в кінці XVII–XVIII ст.: практики взаємовідносин прикордонних спільнот з мусульманськими державами Причорномор’я / Д.В.Сень // Український історичний збірник / Гол. ред. Т. Чухліб. – К., 2007. – Вип. 10. – С.59-64.
17. Сень Д. В. “Нам тут на Аграхани жить не тесно...”: із історії початкового етапу освоєння донським козацтвом Північного Кавказу в кінці XVII ст. / Д. В. Сень //

- Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. наук. прац. – Одеса: Фенікс, 2008. – Вип. 3. – С. 16-27.
18. Сень Д. В. Новейшие находки по истории России и Европы в архивах Турецкой Республики / Д. В. Сень // «Архивное востоковедение»: Тез. межд. науч. конф., г. Москва, 23–25 июня 2008 г.). – М.: Тип. ИВ РАН, 2008. – С.89-90.
  19. Сень Д. В. Початковий етап соціальної адаптації козаків-некрасівців на території Кримського ханства: його роль і значення в історії кубанського козацтва (1708–1712) / Д. В. Сень // Козацька спадщина: Альманах Інституту суспільних досліджень. – Дніпропетровськ: Пороги, 2008. – Вип. 4. – С. 61–71.
  20. Barrett T. M. The Terek Cossacks and the North Caucasus Frontier / T. M. Barrett. A dissertation Ph. Doct. – Washington, 1997. – 444 p.
  21. Boeck V. J. Cossacks Communities and Empire-Building in the Age of Peter the Great / V. J. Boeck. – Cambridge: Cambridge university press, 2009. – 255 p.
  22. Khodarkovsky M. Russia's steppe frontier. The making of the Colonial Empire, 1500 – 1800 / M. Khodarkovsky. – Bloomington–Indianapolis: Indiana university press, 2002. – 291 p.